

הגות וחינוך

הרב ד"ר מאיר גרוזמן

השבת והשמיטה

-א-

צמד המילים "שבת לה" מופיע פעמיים בפרשת השמיטה שבויקרא כ"ה: "ושבתה הארץ שבת לה" (ב), "ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ, שבת לה" (ד). צמידות זו גרמה לכך, שמצוות השמיטה תוסבר ותובהר, בהגותה לפחות, כפי שהשבת הוסברה והובהרה, ולעיתים אף תשווה אליה.

לראשונה מופיעה השוואה זו בספרות התנאים, ב"תורת כהנים" לראש פרשת בהר: "כשם שנאמר בשבת בראשית "שבת לה" (הכוונה לנאמר בעשרת הדברות "יוום השביעי שבת לה' אלקיך" - (שמות י"ט, י) כך נאמר בשביעית "שבת לה"....

ברם, קביעה זו סתומה היא, ואינה מבהירה את נושא ההשוואה ואת מהותה, בתקופה יותר מאוחרת, בתקופת האמוראים, חזר רבי לוי על השוואה זו והביעה כך: "אמר רבי לוי את מוצא דברים הרבה ברא הקב"ה בעולם ובירר לו אחד מהם, ברא ז' ימים ובחר הקב"ה בשבת, שנאמר "ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו", ברא שנים ובורר לו אחד מהם, שנאמר: "ושבתה הארץ שבת לה" (במדבר רבה ג, ח). אך גם קביעה זו סתומה ואינה מבהירה מה טיבה של ברירה זו ומה מהותה. לא פלא הוא, שפרשני המקרא והוגי הדעות נתנו דעתם לחוסר בהירות זו, ונטלו על עצמם את משימת הפרשנות.

רש"י בפירושו לויקרא כ"ה, ב הסתפק במילים הבאות: "שבת לה' - לשם ה', כשם שנאמר לשבת כללית". רש"י בא להבהיר את ההשוואה שבין שמיטה לשבת ונמצא סותמה: כי מה כוונתו במילים "לשם ה'?" התוצאה: הוא "זימן" אליו פרשנים שביקשו לפרוש את דבריו ולרדת לעומקם.

הפרשן חזקוני אמר על דברי רש"י אלה: "כלומר, לא תהא כוונתך להובירה כדי לטייבה (להשבית את האדמה כדי לשבחה), אלא כדי לעשות מצוות הקב"ה". הרמב"ן, שאף הוא הניח, שזו כוונת רש"י, יצא נגד פרשנות זו במילים: "ורבותינו לא לכך נתכוונו במדרשם", והוא פנה לדרך אחרת והסביר את ההשוואה במישור הקבליסטי.

שונה מהם רבינו אליהו מזרחי, שהבין את רש"י כך: "שיהיה שביתתה לשם השבת ששבת בו השם בזמן הבריאה, וזהו שנאמר בשבת בראשית, שכתוב בו בפירוש "יוום השביעי לה' אלוקיך".... ואף על פי שזאת המנוחה בשנה שביעית ומנוחת הבריאה ביום השביעי, מכל מקום סוד ימי עולם רמוז במקום הזה, כי כל השביעיות זכר ליום

בדרך זו פורשה ההשוואה על ידי פרשנים נוספים מבלי להתייחס לדברי רש"י. וכך מציין הרלב"ג בפירושו לשמות כ"ג, יב: "כי כוונה אחת להם בחידוש העולם - זה בימים וזה בשנים", וזו גם דעתו של אברבנאל בפירושו לויקרא כ"ה, א: "השמיטה, שתדמו לבריאה הכוללת, שששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת, ולהיות השמיטה תורה על שבת בראשית נקראת בשם שבת בערך הארץ, כי כמו שהיה יום השבת בערך ישראל מורה על זה בימי השבוע, כן תהיה השמיטה בערך הארץ, ועבודתה בשנים מורה על שבת בראשית, וזהו אומרו "שבת שבתון שבת לה" ונקרא גם כן שבת הארץ, לפי שתורה בשבת השנה השביעית על היום השביעי שבמעשה בראשית, כי בו שבת ה' מכל מלאכתו".

הנה, כי כן, מן ההשוואה שהועלתה לראשונה בפיהם של תנאים ואמוראים עולה, לדידם של פרשני ימי הביניים, כי מצוות שמירת השבת, וכמוה מצוות שמירת השמיטה, נועדו שתיהן להצהיר ולהעיד, כי העולם מחודש, ונברא בידי הקב"ה.

-ב-

צמד המילים "שבת לה", שהפנה, כאמור, את הפרשנים הנ"ל לעבר שבת בראשית, יש בידו להאיר את ההשוואה של שמיטה לשבת הארה נוספת, אם העיון יתמקד בדיבר השבת שבלוחות הראשונים והשניים.

בלוחות הראשונים (שמות כ', ט-יא) נאמר: "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך, ויום השביעי שבת לה' אלקיך", הסיבה: "כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בהם וינח ביום השביעי, על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו". לאמור: אלוקים חדל ממלאכה ביום השבת, לפיכך יום זה הוא יום קדוש, ומאז שבת בראשית ואילך מתממשת קדושתו לאורך כל הדורות מצד אחד, ויש למנוע בו כל מלאכה מצד שני. ייחודו של יום זה קיים, ללא כל קשר למלאכה - אם תיעשה בו אם לאו. גם אם האנושות תפר, חלילה, את ההוראה לשבות ותתיר מלאכה ביום זה, גם אם היא תדחה, חלילה, את האמונה בבריאת העולם ובמעשה בראשית, וגם אם היא תשכח, נניח, את מציאותו וייחודו של יום זה - לא ייגרע מן השבת ומקדושתה מאומה, כי קדושת השבת אינה תלויה בבני אדם. קדושה זו עומדת בפני עצמה כמציאות, וזו - לא ניתנת להפרה או לביטול. ה"חפצא" של יום השבת, כלשון התלמוד, הוא ייחודי ואינו תלוי בגורם חיצוני כלשהו. אמור מעתה: כי הדיבר הרביעי שבדיברות הראשונים - "זכור את יום השבת", עוסק בשבת ולא באדם.

לא כן בדיבר הרביעי שבלוחות השניים (דברים ה', יג-טו). שם ישנו, כידוע, שינוי מהותי. שם נאמר: "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך, ויום השביעי שבת לה' אלקיך,

לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך, ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך, וגרך אשר בשערך, למען ינוח עבדך ואמתך כמוך. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, ויצאך ה' אלקיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה, על כן צוך ה' אלקיך לעשות את יום השבת".

יש להניח, שהמשפט: "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" אינו תיאור תכליתי. המילה "למען" תבוא פעמים רבות במשמעות של תוצאה ולא של מטרה ותכלית. כך זה ב"למען ירבו ימיכם", שאין זו תכלית מצות המזוזה, וב"למען ירבו ימין", שאינה התכלית של מצות כיבוד אב ואם. אף כאן אין מטרת השבת להעניק לעבד מנוחה ולאפשר לו "יום פגרא". קרוב יותר לומר, שהמטרה מפורשת בהמשך הדיבר: "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך ה' אלקיך משם... על כן צוך ה' אלקיך לעשות את יום השבת". החובה לנוח ביום השבת באה, כדי שיכירו כולם במעשה ההירואי של יציאת מצרים ויזכרוהו, כלשון הרמב"ן (דברים שם, טו): "והוא יצונו עתה לשבות ולנוח כדי שנוכיר חסדי השם עלינו, שהוציאנו מעבדות למנוחה".

דיבר זה, שלא כקודמו, מופנה, אפוא, אל האדם, אל ה"גברא" ולא אל השבת. קדושת השבת, ברכתה, מהותה וסגולותיה כיום ייחודי אינן מודגשות כאן כפי שהן מודגשות בדברות הראשונים, כי, כאמור, דיבר זה מופנה לאדם, והוא זה שנדרש לצקת תוכן בשבת, להתייחס אליה ולהפכה ל"מכשיר" מזכרת לדורות.

נכון, אפשר שאלמלא מעשה בראשית, ואלמלא התהוות השבת מאז בריאת העולם, היה צורך ל"המציא" לאחר היציאה ממצרים מעין "שבת", ולצוות על מנוחה בה, כדי לזכור שהיינו עבדים במצרים, וכי בסופו של דבר שחרר אותנו הבורא ממנה. כשם שהתורה העניקה לנו מועדים מחודשים, פרי מצווה שלאחר היציאה, כך יכלה, לכאורה, לצוות על יום מנוחה כלשהו, באחד מימות השבוע. ולא דווקא בשביעי, אך מכיון שהשבת קדושה מאז בריאת העולם מצד ה"חפצא" שבה, והיא זו שסייעה לבני ישראל במצרים לזכור את מציאות בורא העולם (ראה: שמות רבה פ"א ופ"ח), לפיכך נדרש העם לנוח ביום זה ולמוג בו את שני העקרונות גם יחד - את ייחודה של השבת כיום קדוש מאז ימי בראשית - ואת הועדת יום השבת כזכר ליציאת מצרים על ידי הבורא, והיותנו עבדיו. צו ה"חפצא" וצו ה"גברא" חברו, אפוא, יחדיו.

עתה נעבור לשנת השמיטה ולמשוואה שבינה לבין השבת.

גם בשנת השמיטה קיימים, ככל הנראה, שני הצווים המוזכרים: צו ה"חפצא" וצו ה"גברא". כשאמרה התורה: "ושבתה הארץ שבת לה", היא ציוותה על ה"חפצא", כפי שציוותה בשבת: "יום השביעי שבת לה". לפנינו, אפוא, הוראה לארץ, שעליה לשבות מכל מלאכה, בין אם זו קרקע פרטית ובין אם זו קרקע ציבורית. ארץ ישראל על כל

אזוריה הגיאוגרפיים חייבת ל"נוח" בשנה זו. היא מוכרזת כשנת שבתון (פסוק ח) ושבתתה קודש לה.

שביתה זו מושגת על ידי המנעות מעבודה: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור, את ספוח קצירך לא תקצור ואת ענבי מזריך לא תבצור". כשם שייחוד השבת כיום קדוש בא לידי ביטוי בהמנעות ממלאכה, כך גם בשביעית. ההמנעות מן העבודה בשדה היא חלק מרעיון ה"חפצא" והיא מאפשרת לו להגיע לידי ביטוי, וכשם שבשבת קיים רעיון נוסף, רעיון ה"גברא", כך הוא גם כאן. שני הרעיונות חברו יחדיו כפי שחברו בשבת, אך הרעיונות נפרדים ועומדים כל אחד ברשות עצמו.

ומה הם שני הרעיונות?

אכן, אין בפרשיות השמיטה שבתורה הסבר או הנמקה למצווה זו, אך להלן בפרשת היובל, ישנו פסוק אחד, המאפשר לעמוד על שני הרעיונות.

שם נאמר: "והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי" (כ"ה, ג-ד). שני משפטי הנמקה לפנינו ושניהם מתחילים במילה "כי". הראשון מאפשר להציג את רעיון ה"חפצא", החל על הקרקע, והשני - את רעיון ה"גברא", המוטל על האדם. "כי לי הארץ" פירושו, שהארץ שלי וקדושתה נובעת ממני (ראה: גיטין מז, ע"א). ולכן עליה לשבות ממלאכה בשנה זו, כדי לציין זאת, להכריז על כך ולהצביע על מציאותו של אדון השולט על הארץ. "אמר הקב"ה לישראל, זרעו שש (שנים) והשמיטו שבע, כדי שתדעו, שהארץ שלי היא" (סנהדרין לט, ע"א). והמשפט השני אומר, שתושבי הארץ הם "גרים ותושבים", מעין "דיירי משנה", שאינם עומדים ברשות עצמם. הם תלויים בבורא, נושאים אליו את עיניהם ויודעים שהכל ממנו.

לאמור, לא די בהוכחה שהקרקע שייכת לה, בנוסף לכך יש להוכיח בהוכחה מיוחדת, שאנו שייכים לה, הוא אדונו ולו אנחנו עבדים. המשפט: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך, ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול", אינו משפט תוצאה, הבא לקבוע באורח סתמי מי יאכל את היבולים. לפנינו משפט עיקרי המכיל את רעיון ה"גברא", האומר, שכל אחד, כולל בעל השדה ובני משפחתו, רשאים - ככל יתר האוכלוסייה - להנות מן היבולים המופקרים. זהו בסיס לתפיסה מקיפה, שכל תושבי הארץ שייכים לה, תלויים בו, והוא זה שמחיה אותם ונותן להם את מזונם. זוהי משמעות המילים: "כי גרים ותושבים אתם עמדי" - קיומכם, מציאותכם והווייתכם תלויים בי.

הוא אשר אמרנו: שני רעיונות יסוד לשבת - ושני רעיונות יסוד לשנת השמיטה: "חפצא" ו"גברא" כאן, "חפצא" ו"גברא" כאן.

- 3 -

השוואה זו של שמיטה לשבת תסייע להתגבר על קושי הנובע מסמיכות שתי מצוות אלו בשמות כ"ג. שם (בפסוק יא) נאמר: "השביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חית השדה, כן תעשה לכרמך לזיתך". ובפסוק יב נאמר: "ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות, למען ינוח שורך וחמרך וינפש בן אמתך והגר".

סמיכות זו של שבת לשמיטה עוררה עניין אצל פרשני המקרא, והם הציעו הצעות להסברתה. אבן עזרא, המתבסס על ראייה סביבתית של כל הפסוקים - של אלה שקדמו לשני הפסוקים האלה ושל אלה שבאו אחריהם - סבור, כי לפנינו פרשה העוסקת במישור הסוציאלי: היא כוללת מצוות שנועדו להגן על השכבה החלשה שבחברה ולסייע לה בצרכיה ובמצוקתה. שתי מצוות אלו - השמיטה והשבת - נמצאו סמוכות זו לזו, משום שבשתיהן קיימת דאגה לאנשים שבשולי החברה: השמיטה - בשל "ואכלו אביוני עמך", והשבת - בשל "וינפש בן אמתך והגר". יגם הזכיר זה (=השבת) בעבור וינפש בן אמתך והגר אשר בשעריך, שהוא עני ושכיר לך".

בדרך זו צעד גם אברבנאל ואלו דבריו: "והביא אחר זה (=אחר מצות שמיטה) מצות השבת, שידמה לה... כאשר הוא בשביתת הארץ, וכמו שבה יאכלו האביונים וחית השדה, ככה ביום השביעי ינוח שורך וחמרך, שלא תעבוד ולא תעמול עמהם וינפש בן אמתך והגר".

לא כן דעתם של תנאים במדרשי ההלכה. אלה אינם קושרים את סמיכות המצוות להיבט הסוציאלי, אלא רואים אותה במישור ההשוואה, כפי שהוצגה לעיל. במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דכספא פ"כ, מהדורת הורוביץ, עמ' 331) צוין: "נאמר כאן שבת בראשית לעניין שביעית - שלא תסתרס שבת בראשית ממקומה". דברים אלה סתומים, ויש להסבירם. רש"י בפירושו לשמות (כ"ג, יב) על המילים "וביום השביעי תשבת" מבהיר את דברי המכילתא כך: "אלף שנה הסביעית לא תעקל שבת בראשית מתקומה, שלא תאמר הולול וכל השנה קרויה שבת - לא תנהג זה שבת בראשית". דברי המכילתא בתוספת הסברו של רש"י יובנו אפוא בעקבות רעיון ההשוואה דלעיל: מאחר ושתייהן - השבת והשמיטה - נועדו להעיד על ה' כבורא העולם, ניתן היה לחשוב כי בשנת השמיטה אין צורך לשמור שבת. מאחר ובכל השנה כולה מושבתת העבודה בשדה לצורך הענה זו, מה לי עוד לשמור שבת ולהוסיף עדות נוספת! לפיכך הורתה התורה על שמירת השבת בסמוך לשמירת השמיטה, כדי לשלול רעיון מעוות זה: "שלא תסתרס שבת בראשית ממקומה".

פרשנות זו לסמיכותן של שתי המצוות תחול גם על דרשה נוספת הנדרשת במכילתא דרשב"י (שמות כ"ג, יב) כדלהלן: "ששת ימים תעשה מעשיך" - מכלל שנאמר: "ששת

ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת (שמות כ', ט), יכול אין אתה שובת אלא בשעה שאתה עושה כל מלאכה, בשעה שאין אתה עושה כל מלאכה - מניין? תלמוד לומר 'וביום השביעי תשבות' - מכל מקום". דרשה זו יוצאת מתוך הנחה, שהמילים "ועשית כל מלאכתך" עלולות לקבוע, שהשבת נועדה רק לאלה שעושים במשך ימי המעשה "כל מלאכה", אך אלה שאינם עושים "כל מלאכה" - פטורים ממצוות שבת.

ברם, מי הם אלה העושים במרוצת ימי השבוע כל מלאכה? האומנם מדובר באדם רגיל, איש מן השורה? והרי אלה, ללא יוצא מן הכלל, נבצר מהם לעשות בימי השבוע, ובכל שבוע, את כל המלאכות גם יחד! התאמר שיש ביד כל אדם לעשות מדי שבוע בשבוע את כל ל"ט המלאכות המצויות ברשימת אבות המלאכה של שבת? וכי כל אדם עושה מדי שבוע בשבוע את המלאכות: זריעה, חרישה, קצירה, זמירה, דישה, זרייה, ברירה, טחינה, הרקדה וכיוצא באלה? עליך לומר אפוא, שדרשה זו העוסקת, כאמור, בשמות כ"ג, יב, מכוונת דבריה למצווה הסמוכה לה, לזו הנאמרת בפסוק הקודם (יא): "והשביעית תשמטנה ונטשתה". מאחר ובשנת השמיטה אין עושים את המלאכות שבשדה, עלול מישהו לחשוב כי בשנה זו אין עוד מקום לשמירת השבת, כי אין בשנה זו יכולת לעשות "כל מלאכה".

לפיכך נסמכה מצוות השבת לשמיטה בהבלטת המילים "וביום השביעי תשבת", כדי לומר שיש לשמור את השבת ללא כל הפסקה, תמיד, או כלשון הדרשה: "מכל מקום".

זאת ועוד: קשה להניח מן הבחינה ההגיונית, כי המילה "כל" שבפסוק "ועשית כל מלאכתך" תפקיע כליל את מצוות השבת בשנת השמיטה, ותתיר מלאכות ביום קדוש זה. קרוב לוודאי שאף כאן פועלת התפיסה שהוזכרה לעיל, שהשבת והשמיטה - מטרה אחת להן: להעיד שהקב"ה ברא את העולם. על רקע זה עלולה להיווצר התפיסה המוזרה, שאין לנו צורך בשתי העדות, ותפיסה זו לאחר שתתפשט תמצא את עיגונה החוקי וההלכתי כאסמכתא במילה "כל".

פרשנות זו לסמיכותן של שתי המצוות תבהיר סוגיה במסכת הוריות. המשנה השלישית שבפרק אי קובעת, כי בית דין שהורה לציבור הוראה הלכתית מטעה, חייב להקריב קרבן על טעותו, רק אם הורה "לבטל מקצת ולקיים מקצת"; אך אם הוא הורה לעקור מצווה שלמה - "את כל הגוף" - לא יביא קרבן. לדוגמא: אם אמרו "אין נדה בתורה, אין שבת בתורה, אין עבודה זרה בתורה" - פטורין. אך אם אמרו: "יש נדה בתורה, אבל הבא על שומרת יום כנגד יום פטור; יש שבת בתורה, אבל המוציא מרשות היחיד לרשות הרבים פטור; יש עבודה זרה בתורה, אבל המשתחוה פטור" - הרי אלו חייבין.

בעקבות דברים אלה שבמשנה מציג רבי זירא בעיה: אם בית הדין הורה שאין לשמור את השבת בשנת השמיטה ("אין שבת בשמיטה") - מה הדין? האם תיחשב הוראה זו כעקירת כל גוף השבת והוא יהיה פטור מקרבן, או שמא תיחשב הוראה זו לביטול מקצת, שהרי השבת תקויים ביתר השנים, ואז יחוייב בהבאת קרבן? רבי זירא אינו מסתפק בשאלה סתמית זו, אלא מוסיף לה הסבר בדבר הסיבה לטעות זו של בית הדין. הוא אינו מעלה את הפסוק: "כל מלאכתך" כבמכילתא דרשב"י, אלא את הפסוק: "בחרש ובקציר תשבת" ודורש אותו כך: "בזמן דאיכא חרישה איכא שבת, ובזמן דליכא חרישה ליכא שבת". לדעתו, עלול בית הדין לפרש את הפסוק בדרך שתוביל אותו לביטול מצוות השבת בשנת השמיטה.

יש להניח, כי בבוא בית הדין לדרוש את הפסוק ולפרשו בכיוון זה של ביטול השבת, הוא לא יעשה זאת בחלל ריק; הוא יהיה ודאי מצוייד בהנחת יסוד זו, שכבר הוזכרה לעיל, שהשבת והשמיטה נועדו שתיהן להעיד על ה' כבורא עולם, ולפיכך, כך יחשוב בית הדין, אין מקום בשנת השמיטה לשתי העדות מקבילות החופפות זו את זו. דרשת הפסוק תבוא מאוחר יותר לצורך אסמכתא ולגיטימציה הלכתית.

השוואה זו של שמיטה לשבת אינה תופעה אקדמית, שמקורה בבתי המדרש ובספרות ההלכה, וכל הדיון בה, לכאורה, אינו אלא דיון תיאורטי בהגותם של לומדי התורה ודורשיה. מתוך עיון במקורות ההיסטוריים של ימי הבית השני עולה, כי השוואה זו היא מעשית, ואף נהגה הלכה למעשה. במגילת "מלחמת בני אור בבני חושך" (מהדורת י" ידין, עמ' 266) נאמר, כי "שנות השמיטה מוקדשות לעבודת המקדש, ואילו יתר השנים מוקדשות למלחמה". במקום אחר במגילה זו (עמ' 268) נאמר: "ובשני השמיטים לוא ימליצו לצאת לצבא כיא (=כי) "שבת מנוח היא (=היא) לישראל".

כך גם בדבריו של יוסף בן מתתיהו. בבואו לתאר את הקרב שהתחולל בין הורקנוס לתלמי (קדמוניות היהודים, מהדורת שליט כרך ג', ספר יג, פרק ח' סעיף א) הוא אומר: "כך נמשך המצור זמן (רב) והגיעה השנה שבה נוהגים היהודים לשבות. הם שומרים (מנהג) זה בכל שנה שביעית, כמו (שהם נוהגים) ביום השביעי. ותלמי שנפטר מן המלחמה מטעם זה, הרג את אחיו ואת אמו של הורקנוס". לאמור: עם ישראל בימי הבית השני נמנע מלצאת למלחמה בשנת השמיטה בהנמקה, כי השבתון שבשנה זו דומה לשבתון של יום השבת. הרי לך השוואה בין שמיטה לשבת.